

KS. MARIAN SZCZĘSNY
WSD Elk

ETYKA SPOŁECZNA W POLSKIEJ LITERATURZE FILOZOFICZNEJ OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

Wykład inauguracyjny na rozpoczęcie roku akademickiego 1999/2000
w Wyższym Seminarium Duchownym w Elku 7 X 1999

Przyczyną podjęcia tego tematu rozprawy są toczące się dyskusje na temat braków ładu społecznego w Polsce po roku 1989. Warto przeto jest przyrzeć się fundamentalnym zasadom budowania wolności Polski z lat 1918 – 1939, które wskazali polscy filozofowie etyki społecznej. Za cel pracy przyjęto próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie: Jakie zasady etyczne przyjęli polscy filozofowie okresu międzywojennego za podstawę ładu społecznego i jak je uzasadniali?

Na temat etyki społecznej tego okresu jest brak syntetycznych opracowań. Istniejące pozycje dotyczą encyklopedycznego kompendium wiedzy. Przykładem na to jest „Etyka w Polsce. Słownik pisarzy” – Stanisława Jedyńaka i „Polska filozofia 1900–1950” Stanisława Borzyma. Obaj jednak pominęli ważnych autorów, zauważanych nawet przez ośrodki naukowe za granicą. Nie uzupełniły braków w tym zakresie prace Cz. Strzeszewskiego i R. Bendera.

Literatura etyki społecznej w Polsce okresu międzywojennego posiada ogromne bogactwo twórcze. Wystarczy wspomnieć, że w trakcie poszukiwań literatury źródłowej odnaleziono 946 interesujących pozycji.

Obfitość zgromadzonej literatury nakazała dokonania pewnych selekcji. Przyjęto kryteria większego wkładu twórczego autorów i oryginalności ich myśli. Następną przyczyną podjęcia szczegółowej analizy prac poszczególnych filozofów okresu międzywojennego był przyjęty przez nich system filozoficzny. Przedmiotowa literatura badanego okresu była w znacznym stopniu zdominowana przez zwolenników tomizmu i dlatego zasadniczo do tego kierunku zawężono przedmiot rozprawy. Były i inne koncepcje filozoficzne i te zostały zaprezentowane we wstępie.

Autorzy w swej koncepcji wypracowywania zasad ładu społecznego

szczególnie dostrzegali trzy obszary: rodzinę, życie gospodarcze oraz naród i państwo.

I. Etyka małżeństwa i rodziny.

1. Aspekt polemiczny międzywojennej etyki małżeństwa i rodziny.

Filozofowie chrześcijańscy w Polsce podjęli dość ostry ton polemiczny w odniesieniu do relatywizmu etycznego. Poglądy takie prezentowały wówczas orientacje światopoglądowe socjalizmu i liberynizmu. Polemizowali głównie z autorami niepolskimi.

Problemem etycznym okresu międzywojennego w Polsce było również zjawisko neomaltuzjanizmu. Autorzy wykazywali, że same korzenie tego kierunku oparte były na błędnych założeniach socjologicznych. Malthus bowiem prowadził badania nad wzrostem zarobków robotników angielskich w XIX w. Anglia była wówczas krajem gęsto zaludnionym i w znacznym stopniu uprzemysłowionym. Natomiast malthusowe obserwacje wzrostu zaludnienia dotyczyły Ameryki Północnej. Takie zestawienie musiało doprowadzić do nieuprawnionych wniosków.

2. Model etyczny małżeństwa i rodziny.

Na kształtowanie się zasad etycznych odnośnie małżeństwa i rodziny, zdaniem polskich filozofów, wpływają takie czynniki jak: uznany charakter małżeństwa (naturalny czy tworzony poprzez cywilizacje), oraz wyznaczone cele, przymioty i funkcje społeczne.

Cel małżeństwa i rodziny filozofowie chrześcijańscy ujmowali głównie w aspekcie prawnym, a mniej w psychologicznym. Opierali się bowiem na kanonie 1013 ówczesnego KPK, który brzmiał: „na pierwszym miejscu celem małżeństwa jest zrodzenie i wychowanie potomstwa; na drugim wzajemna pomoc i zaspokajanie pożądliwości.” Autorzy podkreślali znaczenie cnoty sprawiedliwości, która ukierunkowuje człowieka na potrzeby innych, wyzwalając potrzebne w małżeństwie postawy altruistyczne. Analizując pierwszorzędny cel małżeństwa, złożony z dwóch członów: zrodzenia i wychowania potomstwa, podkreślali przydatność tomizmu, który w wychowaniu mógłby odegrać pozytywną rolę dzięki takim walorom jak: absolutyzm, intelektualizm, spirytualizm, obiektywizm i realizm.

Dla zachowania podstawowego przymiotu małżeństwa – nierozzerwalności, uczeni polscy podkreślali konieczność zachowania przeświadczenia o trwałości związku u samych małżonków i stąd

wskazywana szkodliwość prawa rozwodowego.

Funkcje społeczne małżeństwa i rodziny, autorzy dzielili na pierwszorzędne: socjalizacyjną, miłości i wychowawczą oraz drugorzędne: np. gospodarcze. Te ostatnie mogą zanikać wraz ze zmianą form cywilizacji, zaś funkcje pierwszorzędne mają charakter trwały.

3. Instytucje wspierające małżeństwo i rodzinę: szkoła i państwo.

Autorzy wyznaczali zadanie wspierania małżeństwa i rodziny państwu poprzez odpowiednie - prorodzinne ustawodawstwo. Twierdzili, że zachowanie prawa naturalnego przez prawo pozytywne, to minimum moralności państwa. Fundamentalną zasadę tomistów, w odniesieniu do zadań szkoły, wyraża zdanie: *ius educandi est essentialiter domestica*. Podkreślali podwójny cel szkoły: nauczający i wychowawczy.

II. Etyka życia gospodarczego.

Ważne miejsce w poglądach polskich filozofów okresu międzywojennego zajmowały zagadnienia etyki gospodarczej, która w aspekcie etycznym ukazana została przez polskich filozofów w tym okresie jako splot wzajemnych relacji, takich jak kapitał i praca, umiarkowany interwencjonizm władzy państwowej i aktywność obywatelska, ustroj gospodarczy i respektowanie zasady sprawiedliwości społecznej. Autorzy podkreślali konieczność kształtowania postaw prospołecznych poprzez wychowanie.

1. Znaczenie wychowania społeczno-zawodowego.

Uważali je za niezbędny warunek dla tworzenia sprawiedliwego ustroju społeczno – gospodarczego. Społeczne wychowanie i szeroko pojęta oświata zawodowa, zdaniem autorów, są podłożem do właściwego uregulowania systemu własności i co za tym idzie, odpowiedniego zorganizowania pracy ludzkiej.

2. Etyka posiadania.

Zasady etyki posiadania autorzy polskiej etyki społecznej okresu międzywojennego budowali w otoczeniu dwóch odmiennych systemów gospodarczych kolektywizmu i liberalizmu. Poddawali oni zdecydowanej krytyce oba te systemy, zarzucając utopijność marksizmowi, a liberalizmowi

brak właściwego dystansu wobec posiadania, czyniąc zeń swoiste tabu i świętość.

Omawiani autorzy, zgodnie z nauką św. Tomasza z Akwinu, rozróżniają w etyce posiadania dwa pojęcia: *possessio* i *usus*. W argumentacji za wyższością posiadania prywatnego nad kolektywnym, polscy etycy międzywojenni posługiwali się wskazaniem św. Tomasza z Akwinu, podanymi w encyklice Leona XIII *Rerum novarum*.

Uważali oni, że sprawiedliwy ustrój gospodarczy powinien charakteryzować się pluralizmem własnościowym. Obok sektorów gospodarki prywatnej, powinny istnieć również sektory gospodarki znacjonalizowanej i spółdzielczej.

Podjęmowali również problematykę zaradzenia ubóstwu, które w ich pismach zajmowało wiele miejsca. Proponowali rozwiązanie tego zagadnienia na gruncie sprawiedliwości i miłości społecznej. Sprawiedliwość społeczna wymaga dobrego rozeznania zagadnienia *usus*. Proponowali oni, aby w dochodzie swoim właściciele wyróżnili tzw. „wolny dochód”. Ich zdaniem ten dochód powinien należeć do wszystkich, a druga kategoria dochodu powinna należeć do właściciela. „Wolny dochód” jest tym, który pozostaje człowiekowi po zaspokojeniu potrzeb związanych z utrzymaniem się na przyzwoitym poziomie. Było to dość oryginalne i praktyczne rozwiązanie problemu. Podkreślano doniosłość wypracowania postawy „własnościowej i wspólnotowości”, generowanych przez społeczne wychowanie.

3. *Etyka pracy.*

a. Etyczno-ekonomiczne zagadnienia pracy.

Najważniejszym zagadnieniem etycznym pracy, podejmowanym przez polskich etyków społecznych okresu międzywojennego było poszukiwanie właściwych proporcji pomiędzy pracą i kapitałem.

Autorzy wskazywali na przyczyny rażących stanów niesprawiedliwości. Widzieli je najpierw w samych skłonnościach do złego u człowieka. Poza tym przyczyny wyzysku ludzi pracy upatrywali oni w utracie postaw chrześcijańskich.

Jako aksjologiczny aspekt pracy filozofowie międzywojenni wskazywali fakt, iż podmiotem pracy jest człowiek. W związku z tym twierdzili, że nie można mówić o rynku pracy tak jak o innych rynkach, gdyż ma się tu do czynienia nie z oddzielnym towarem pracy, a z człowiekiem. Autorzy podkreślali też obowiązek pracy, zwłaszcza w aspekcie doskonalenia osobowego i porządku społecznego.

b. Solidaryzm jako propozycja rozwiązania problemu pracy.

W okresie międzywojennym wprowadzono pojęcie sprawiedliwości społecznej i toczyły się dyskusje, co jest podmiotem i przedmiotem tej cnoty. Tomiści podjęli próbę dokładnego opracowania jej definicji. Solidaryzm społeczny jest ich wkładem w opracowanie tego problemu i był próbą pogodzenia socjalizmu i liberalizmu poprzez eliminowanie błędów z obu systemów i przyjęcia tego, co pozytywne.

c. Praca ludzka a robotnicze związki zawodowe.

Bliższe perspektywy systemowego rozwiązania zagadnień pracy, autorzy międzywojenni, widzieli w tworzeniu związków zawodowych pracobiorców. Zasadniczo w swoich propozycjach polscy filozofowie społeczni okresu międzywojennego mieścili się w ramach wskazań E. Kettelera.

Zwrócili uwagę na takie sprawy, jak charakter związków zawodowych i uważali oni, że katolicy powinni mieć własne, wyznaniowe związki zawodowe.

Obok wyznaniowego charakteru związków zawodowych wyznaczali następujące dla nich cele: upominanie się o prawa pracowników, wychowanie członków i budowa nowego, sprawiedliwego ustroju.

d. Problematyka strajków.

W okresie międzywojennym Polska była wstrząsana strajkami. W roku 1938 było w kraju aż 2074 strajków, z czego 1476 wygranych przez organizacje związkowe pracowników. Autorzy uważali strajki za broń skuteczną, ale i niebezpieczną. Moralność strajków uczeni uzależniali od spełnienia trzech warunków: sprawiedliwości, godziwości i konieczności. Zalecali dystansowanie się od strajków organizowanych przez partie komunistyczne, gdyż takie uważali za instrument walki politycznej.

III. Etyczne zasady narodu i państwa.

1. Naród a państwo.

Filozofowie okresu międzywojennego w Polsce żywo dyskutowali na temat natury narodu i państwa. Ważność tego problemu wynikała z faktu wielonarodowego wymiaru państwa. Poglądy na relacje narodu i państwa jako odmiennych bytów społecznych w polskiej filozofii optują w kierunku preferowania narodu. Naród uważali za byt bardziej duchowy i naturalny. Państwo zaś zawiera więcej pierwiastków prawnych, organizacyjnych i instytucjonalnych.

2. *Etyka społeczności narodowej.*

a. Natura narodu.

Określenie rodzaju bytu ontologicznego narodu ma ścisły związek z implikacjami etycznymi. W filozofii narodowego socjalizmu naród został obdarzony jakością bytu substancjalnego. Konsekwencją takiego założenia była narodowa deifikacja. Natomiast dla filozofów tomistycznych naród jest realnym bytem przypadłościowym substancji, którym jest osoba ludzka. Naród i inne byty społeczne opierają się na substancji bytowej jednostki ludzkiej

i w związku z tym istnieją przez nią i dla niej. Jest jednością dynamiczną i finalistyczną, a jego jedność ma charakter duchowy. Czynniki, które tworzą jedność duchową narodu są: jedność rasy, granice geograficzne, język, religia, jedność polityczna, historia, tradycja, literatura, jedność życia i wspólne cechy kulturowe. Czynniki konstytuujące jedność narodu są fizyczne i duchowe. Czynniki duchowemu – obyczajom – przyznawali oni moc tworzącą jedność narodu.

b. Problemy etyczne wspólnoty narodowej.

Na pytanie, dlaczego naród może być podmiotem i przedmiotem praw i obowiązków, uczeni stwierdzali, że przyczyną sprawczą tego faktu są obyczaje narodowe, które przenikają do wnętrza duszy ludzkiej. W związku z tym można, ich zdaniem, mówić o dobrych lub złych działaniach narodów.

c. Obowiązki jednostki wobec narodu.

Uczeni okresu międzywojennego w swoich pismach propagują patriotyzm, który jest synonimem miłości ojczyzny. Za pierwszy obowiązek wobec ojczyzny przyjmowali uczeni przyznawanie się do niej i dochowanie wierności swojemu narodowi. Poddano też etycznej ocenie zmianę narodowości, stosując kryteria celu i okoliczności. Ojczyzna ich zdaniem jest to poszerzona rodzina.

Miłość ojczyzny wyznacza rodakom obowiązki, które mogą być negatywne i pozytywne. Negatywne polegają na tym, by swojemu narodowi nie szkodzić, a pozytywne wyrażają się w dążeniu do rozwoju narodu.

Patriotyzm, który wyrasta na podłożu szacunku do najbliższych, jest częścią składową sprawiedliwości i stanowi nieodłączny element działania na rzecz dobra wspólnego oraz prowadzi do utworzenia w duszy rodaka czci do własnego narodu. Natomiast autorzy polscy mesjanizm narodowy nazwali spaczeniem patriotyzmu.

3. *Etyka społeczności państwowej.*

a. Poglądy dotyczące natury państwa.

Zagadnienie statusu ontologicznego bytu państwa analizowali według trzech następujących możliwości: państwo jest bytem tylko myślnym; państwo jest bytem rzeczywistym i substancjalnym; państwo jest bytem rzeczywistym i przypadłościowym.

Przyznając państwu rangę bytu jedynie myślowego wstępuje się na drogę prowadzącą do indywidualizmu, który państwo uważa za zwykłą umowę społeczną i wówczas nie ma możliwości wyjaśnienia mocy obowiązującej prawa. Poza tym koncepcja indywidualistyczna, ich zdaniem, wyniszcza każde życie społeczne, a państwowe w szczególności, poprzez odrzucenie realnej potrzeby dobra powszechnego.

Nadanie zaś państwu rangi bytu substancjalnego prowadzi do tworzenia zasad totalitaryzmu państwowego. Zastosowanie praktyczne substancjalizacji państwa miało miejsce w faszyzmie włoskim i w komunizmie sowieckim.

Trzecią możliwością statusu bytu ontologicznego państwa jest założenie, że jest ono bytem przypadłościowym realnym. Realne bowiem są wzajemne relacje osób w działaniu na rzecz dobra wspólnego. Substancją tej realnej przypadłości jest osoba ludzka. Ten pogląd podzielali polscy tomiści omawianego okresu.

Przeciwstawiali się też filozofii pozytywizmu prawnego państwa. Kierunek ten uznawał za moralne to, co państwo w danym momencie nakazywało. Przywołano stwierdzenie Cyncerona, że w ramach takiej orientacji państwo „może z prawości uczynić nieprawość, a zło zamienić w dobro”.

b. Państwo a prawa i obowiązki obywateli.

W prezentowanych poglądach na temat sprawiedliwości społecznej i legalnej, autorzy twierdzili, że sprawiedliwość legalna ma regulować społeczną subordynację, a sprawiedliwość społeczna koordynację. W koordynacji, zdaniem autorów, przeważa pierwiastek dobrowolnego wysiłku, w subordynacji – pierwiastek nacisku, przymusu prawnego.

W tych ramach należy podkreślić często prezentowane przemyślenia, że chrześcijański personalizm broni przed „wyuzdaną wolnością liberalizmu, a niewolą różnych totalizmów”. Wolność definiowali jako swobodę ducha i poczucia, że osoba ludzka może zrzec się części swej wolności na rzecz dobra ogólnego.

Autorzy pisali też o granicach uprawnień władzy państwowej. Taką granicą jest prawo Boże. Drugim kryterium ograniczenia władzy państwowej

jest moralna powinność służby wszystkim obywatelom.

c. Problematyka ustroju państwowego.

U progu II wojny światowej filozofowie polscy twierdzili, że ustroju chrześcijańskiego rozumianego jako jedynie adekwatnego wyrazu religii chrześcijańskiej nie było i nie ma. Natomiast wcześniej tworzyli podstawy i praktyczne rozwiązania ustroju politycznego – korporacjonizmu.

4. Kościół a państwo w aspekcie dobra wspólnego.

Sprawę ułożenia właściwych relacji pomiędzy Kościołem i państwem, polscy etycy okresu międzywojennego odnosili głównie do przyjętego światopoglądu przez sprawujących władzę państwową.

Rozróżnili cztery możliwe modele relacji Kościół – państwo: model teokratyczny, model cesaropapizmu, model rozdziału od państwa i model współpracy Kościoła i państwa.

Uwagi i wnioski.

1. Etyka społeczna w polskiej literaturze filozoficznej okresu międzywojennego jest zagadnieniem nie opracowanym i niniejsza rozprawa jest próbą uzupełnienia tej istotnej luki w polskiej filozofii. Autor rozprawy posiada świadomość, że brak szczegółowych analiz prac autorów międzywojennych o orientacjach nie tomistycznych stanowi pewien jej brak. Pozostaje potrzeba dalszych badań i pogłębiania innej literatury. Istnieje bowiem tam wiele ciekawych poglądów, często zapomnianych.

2. Autorzy etyki społecznej okresu międzywojennego w sposób niezwykle przejrzysty odróżniali dwie odrębne metody filozofii i teologii. Argumenty natury filozoficznej (rozum i doświadczenia) przytaczali na początku po postawionej tezie, a następnie sięgając do danych Objawienia, Tradycji i nauczania Kościoła, wykazywali współbrzmienie racji filozoficznych i teologicznych.

3. Odpowiedzi na pytanie problemowe: jakie zasady etyczne przyjęli polscy filozofowie okresu międzywojennego – można udzielić jednym słowem: personalizm.